

ГРИВНИ ІЗ ЗООМОРФНИМИ ЗАКІНЧЕННЯМИ ЗІ СКІФСЬКИХ ПОХОВАНЬ

У свідомості багатьох людей, завдяки творам античних торевтів, утвердилися стереотипні образи скіфів-номадів. Пам'ятки ювелірного мистецтва, писемні свідчення та археологічні знахідки є надійними точками опори для реконструкції чоловічих і жіночих костюмів V–IV ст. до н.е. — часу, коли склалася єдина (на перший погляд) культура на величезній території Скіфії. Крім того, названі матеріали є джерелом для вивчення еволюції вбрання та дії різних чинників на цей процес.

За зображеннями та археологічними знахідками можна уявити оформлення вбрання кочовиків: вишивка, аплікації із золотих пластинок¹. Ці декоративні засоби чоловіки поєднували зі знімними прикрасами — гривнами, браслетами, перснями, а жінки — із сережками, гривнами, ланцюжками із окремих елементів, разками намиста, браслетами (металевими і так званими “перев'язками” — короткими низками з намиста). Комбінації оздоб різних категорій відбивають соціальний статус, суспільну роль, сімейні стосунки їхніх власників. Особливо інформативними є набори жіночих прикрас².

Костюми еліти кочовиків, тобто прибулих племен, є результатом взаємодії різних факторів у процесі утворення на землях Північного Причорномор'я скіфської культури. Одяг — важлива складова вбрання — не зазнав змін, а майже всі категорії знімних (накладних) оздоб номадів одержали імпульс для розвитку, що надійшов від виробів, притаманних місцевому населенню Лісостепового регіону. Дослідження показали, що археологічні культури Правобережного Лісостепу від доби бронзи були генетично пов'язані з культурами Центральної та Північно-Західної Європи. Тому на території Скіфії набули поширення предмети, аналогічні знахідкам із зазначених областей.

У чоловічих костюмах зафіксовано запозичення таких елементів, як гривни — металеві обручі з розімкненими кінцями. Найбільш ранні вироби зафіксовані серед пам'яток культури Баден (південно-західний ареал Європи). Археологічні матеріали свідчать, що вже у III тис. до н.е. мідні

та бронзові гривни носили представники верхівки різних племен. Простота форми спонукала ювелірів до пошуків декоративних і технологічних прийомів для створення вишуканих витворів³.

Гривни завжди вважали знаком соціального престижу. Це загальне положення підтверджують скіфські мистецькі твори, на яких зображено нашійні обручі. Насамперед варто згадати пам'ятки монументального мистецтва: кам'яні статуї, які є втіленням образу героя — першопредка. Його гривна — знак належності до військової верхівки⁴. Як атрибут представника вищої аристократії гривну показано на чаші з кургану Гайманова Могила⁵.

Ще одне значення гривни, імовірно, пов'язане з уявленнями про захист власника від злих сил, оскільки прикраса оточує шию людину (наче “замикає” її).

Племена, які мешкали на землях Скіфії у VII — V ст. до н.е. нашійні обручі вважали знаками належності до військової аристократії і тому вони були деталями костюмних комплексів чоловіків. Той факт, що в IV ст. до н.е. гривни стали носити і жінки, і діти, говорить про зміни знакових функцій цих прикрас, збагачення спектру їх символічних значень.

Це припущення пояснює типологічну різноманітність виробів. Вони розрізняються за розмірами, особливостями заготовок, з яких робили нашійні обручі, оформленням закінчень. Саме за такими класифікаційними принципами систематизувала всі матеріали відома дослідниця скіфської культури В.Г. Петренко⁶. Від часу виходу її монографії з'явилися нові знахідки і тому схема розподілу гривен на відділи, типи та варіанти була уточнена. Виділено гривни стрижневі, дротяні, плетені, пластинчасті. Вони складають відділи. Всередині відділів прикраси можна розподілити на групи, типи та варіанти.

Найбільш рання зі знайдених у Степовій Скіфії золота гривна (VI в. до н.е. — Гостра Могила поблизу с. Томаківка Запорізької обл.) схожа на лужицькі⁷. Привертає увагу ще один шийний обруч, зроблений з чотиригранного стрижня (курган 5 поблизу с. Іллічево, Крим)⁸. За загальними характеристиками ця гривна має відповідники серед оздоб висоцької культури, але виріб вирізняється розклепаними звуженими закінченнями, всередині яких вирізано отвори⁹. Подібні завершення бачимо тільки на гривні з Гострої Могили.

На основі традицій, закріплених у виготовлені прикрас, поширених у різних районах проживання місцевого населення, в Скіфії у V ст. до н.е. гривні почали робити з круглого у перерізі стрижня, відлитого у кам'яній формі, а пізніше — дротяні (мабуть, з кованого прута), а також нашійники, що імітують скручені стрижні.

Особливу увагу привертають нашійні обручі, оформлені скульптурними мініатюрами і на корпусі, і на кінцях. Своєрідність трактування образів дозволяє виявити різні художні традиції, які склалися в Скіфії, а крім того, проаналізувати специфічні функції гривен із зооморфними завершеннями.

З V ст. до н.е. все більшої актуальності набували зв'язки з еллінськими центрами Північного Причорномор'я. Вони стали ще одним джерелом, з якого до скіфських костюмних комплексів “влилися” декоративні елементи. Вплив античного мистецтва виявився у зміні стилю декоративних творів, сюжетів апікацій, появі нових форм прикрас. Зокрема, деякі типи гривен виконано у манері, притаманній творчості античних ювелірів¹⁰. Йдеться про вироби, прикрашені зооморфними та антропоморфними образами. Що стосується останніх, то вони представлені тільки на гривні з кургану Куль-Оба: на кінцях обруча вміщено мініатюрні фігурки вершників, одягнених у костюми, характерні для скіфів-степовиків¹¹.

Нашійні обручі, оформлені скульптурними зображеннями тварин та міфічних істот, належать до різних типів. Перелік мотивів, вміщених на кінцях та корпусі гривен: олень, хижак з породи котячих, голова грифона чи хижого птаха, змія, водоплавні птахи. Насамперед слід звернути увагу на прикраси, зроблені з товстого золотого стрижня (дещо розширеного в центрі виробу). До його кінців приєднано трубочки-насадки із завершенням у вигляді лев'ячої голови. Найбільш рання пам'ятка — знахідка в чоловічому похованні в кургані № 5 поблизу с. Архангельська Слобода (Херсонська обл.) (V ст. до н.е.)¹². Образ тварини виконано способом витискування, а порожнисті циліндри оздоблено візерунками у техніці зерні та скані. Орнаменти розміщені кількома поясами різної ширини: пружок у вигляді коси (так звана плетінка), ряд зі спіралеподібних завитків, два широких пояси з пальметок, пелюстки яких заповнено блакитною емаллю. Ці смуги відділені одна від одної своєрідними фестонами з емалевими вставками синього та зеленого кольорів (рис. 1).

Рис. 1. Золота гривна, оформлена зображеннями левиних голів (курган № 5 поблизу с. Архангельська Слобода, Херсонська обл.)

Скульптурні завершення наконечників — лев'ячі голови — зроблені також у манері, властивій еллінським ювелірам: реалістично відтворено характерні риси хижака — розкриту пащу з підкреслено великими іклами, роздуті ніздрі, примружені очі. Дещо умовно передано гриву: майстер показав її у вигляді опуклого валика з рельєфними пасмами.

Гривни, аналогічні за формою стрижня та оформленням, походять з Талаєвського кургану (Запорізька обл.), тайника в кургані Куль-Оба (Крим). Хоча візерунки на порожнистих циліндрах простіші, ніж на таких деталях нашийного обруча з Архангельської Слободи, але об'ємні зображення лев'ячих голів

зберігають виразність¹³. Те саме можна сказати про знахідку з кургану Солоха (Запорізька обл.). Остання (тобто гривна з чоловічого поховання у к. Солоха) належить (відповідно до класифікації В.Г. Петренко) до іншого відділу, оскільки зроблена із звитої жолобчастої трубки (імітація витого стрижня). На її кінцях надіто циліндричні насадки, прикрашені двома рядами орнаментів. Широкий пояс утворений пальметками, які чергуються з лотосом, а вузенький — овами. Усі візерунки заповнені блакитною та синьою емаллю. Зверху та знизу фризи оточені обідками із зерні та плетінки. Завершення циліндричних наконечників — об'ємне зображення лев'ячої голови. Хижака змальовано з такими ж подробицями, що й на гривні з Архангельської Слободи: вищипрені зуби, пишна грива, а очі особливо виділені — чорні зіниці блищать на білому тлі. У пащах хижаків прикріплено дротяні петлі, зв'язані у вигляді “вузла Геракла”¹⁴.

Усі перелічені пам'ятки виконані в V ст. до н.е. До цього ж часу належить і гривна — елемент костюма скіфа, поховання якого дослідили в кургані поблизу с. Корніївка (Запорізька обл.). Йдеться про золотий ланцюг, оформлений за такою ж схемою, що й описані вище. На джгут, сплетений з тоненьких д्रो-тинок, натягнуто циліндричні наконечники, які завершуються об'ємним зображенням голови лева. Порожністі трубочки оздоблено двома широкими поясами волот із тоненьких дро-тинок. Зверху і знизу та між орнаментальними смугами — тоненькі смужки “плетінок”. Скульптурні голови левів виконані недбало, хоча за вірець майстер, можливо, мав високохудожні зображення. Особливість завершень: в розкритих пащах хижаків прикріплені мініатюрні циліндрики, які служили петлями. Всі частини гривни з'єднано механічно, досить грубо. Це знижує художню цінність предмета, але його зміст не змінився: імовірно, за рангом скіф повинен мати гривну саме із зображеннями лев'ячих голів на кінцях. Декоративні деталі, мабуть, використовували вже не раз, тобто порожністі трубочки приєднували до різних нашийних обручів¹⁵.

Гривни зі скульптурними завершеннями у вигляді голови лева належали соціально виділеним особам. Про це свідчать і пишний поховальний ритуал, і багатство супровідного інвентарю. Лев — багатозначний образ у міфології багатьох народів. Оскільки хижак входить до кола “звіриних” мотивів у декоративному мистецтві племен Північного Причорномор'я, то логіч-

но припустити, що образ тварини з породи котячих відбиває релігійні уявлення і населення Скіфії. Один з аспектів семантики образу лева в середовищі аристократичних кіл, можливо, слід розглядати у зв'язку з Гераклом, якого мешканці Скіфії вважали своїм предком. Тобто лев у свідомості давніх народів, можливо, перетворився на символ Геракла. Вміщення його (тобто символу) на гривні, імовірно, є знаком належності власника нашійної прикраси до певного роду з військової аристократії.

Привертають увагу витвори із зображеннями хижака, який припав до землі. Один тип нашійних прикрас — обручі з незізнаними кінцями: к. 8 з групи П'ятибратніх курганів (Єлизаветівський могильник), Куль-Оба. Усі перелічені гривни дугоподібні. Особливо вирізняється художніми властивостями прикраса з Куль-Обського кургану. Вона зроблена з гладенького стрижня. На його кінцях бачимо скульптурні фігурки хижаків, а за ними — рельєфний візерунок з вузьких валиків, між парами яких розміщено опуклини. Образи тварин виконані реалістично: підкреслено основну ознаку лева — гриву, добре пророблені всі частини тіла хижака. Виразність досягнута завдяки доопрацюванню зображення гравіруванням. Зауважимо, що гривна належала жінці, похованій у пишному костюмі. Крім золотого декору на головному уборі та одязі, вбрання включало комплект знімних прикрас: сережки, намисто з амфороподібними підвісками, браслети¹⁶.

Така ж тематика декору властива і спіралеподібним нашійним обручам, тобто зробленим з круглого у перетині стрижня, зігнутого так, що кінці заходять далеко один за другий. На них, тобто на кінцях, вміщено скульптурні зображення хижака, який лежить. Відтворення його вигляду відзначається стилізацією, але, за певними ознаками образ можна “прочитати”. Наприклад, гривна, яка належала воїну (№ 2), похованому у південно — західній камері в кургані Чортотлик: виріб з круглого стрижня (d — 14–15 см) в 1,5 оберти, прикрашають відлиті у кам'яній формі односторонні фігурки. Вони схематичні, невиразні, але насічки, нанесені гравіруванням навколо голови тварини, імітують гриву, тобто вказують, що змальовано лева¹⁷. Крім гривни, в наборі знімних прикрас воїна — срібний браслет, золотий перстень.

Значно багатший воїн № 1 із цієї ж камери. Він мав золоті знімні прикраси: гривну з фігурками левів на обручі, браслети, персні, а також головний убір, оздоблений золотими пластинка-

ми. Захисний обладунок — бойовий пояс з бронзовими накладками, бронзові поножі. Значна кількість зброї: меч із золотим руків'ям, нагайка, горити зі стрілами, списи. Привертає увагу оформлення гривни ($d = 15,7$ см). Вона зроблена з круглого у перерізі стрижня, зігнутого у 1,5 оберти. На кінцях розміщено по 6 мініатюрних скульптурок левів. Під ними на обручі напаяна золота смужка, орнаментована опущеними вниз трикутниками. Образи тварин не деталізовані, показані тільки контури тіл хижаків. Леви крадуться, злегка припадаючи до землі. Голови тварин підняті. Позиції лап утворюють ритмічний візерунок: передні — злегка витягнуті, задні — зігнуті. Обидва кінці обруча були обламані, а слід від зламу добре загладжений¹⁸. Сцени полювання левів за оленем є варіантом сюжету “протистояння” тварин чи “шматування”. Його відтворення бачимо на різноманітних пам'ятках: прямокутні пластинки-аплікації, посуд, накладки на піхви меча, пектораль з кургану Товста Могила.

Описані прикраси надівали дуже зрідка (за особливих обставин), адже через невеличкий діаметр виробу треба було розгинати, а це могло призвести до поломки. Можна припустити, що гривни були нагородами, які воїни одержали за життя чи вже по смерті. Адже відомо з “Анабасиса” Ксенофонта, що персидський цар, вшановуючи воїнів за звитягу та мужність, дарував коня із золотою вуздою, золоту гривну, браслет і золотий акінак (Ксенофонт. Анабазис. — Кн.І, гл.ІІ, 27; гл.VII, 27).

Схожий нашійний обруч, оформлений за такою ж схемою мініатюрними скульптурками, знайдено у похованні жінки в кургані Товста Могила (Дніпропетровської обл.). Спочатку загальом про вбрання скіф'янки: головні убори прикрашені золотими аплікаціями (налобна стрічка, покривало, висока циліндрична шапка), ошатна сукня із золотим декором, а також “повний” набір знімних прикрас. Він включав: золоті ювелірні витвори – сережки із зображенням богині в позі оранти, спіралеподібну гривну, пластинчасті браслети, персні, разки наміста зі склоподібної маси¹⁹.

Гривна напівспіральна ($d = 17,5$ см) з круглого у перетині стрижня ($d = 0,6$ см). Обидва його кінці — протоми оленя. Його передні ноги традиційно підігнуті під тулуб, а тіло, вкрите короткими горизонтальними рисками, які імітують хутряний покрив, плавно переходить в прут. Художник звернув особливу увагу на голову тварини: детально відтворено м'язи, ріжки, хвилясте хутро між ними. За фігурками оленів на корпусі грив-

ни припаяно по сім скульптурних зображень левів, які скрадаються, рухаються за оленем. Звірі показані в однакових позах: передні ноги витягнуті, а задні напружені, як перед стрибком. Композицію підкреслено тоненькими вузькими смужками, прикріпленими до стрижня з лицьового боку. Накладка оздоблена зверху тоненькими паралельними дротинками та рельєфним візерунком з овів (рис. 2).

Рис. 2. Гривна із золотого стрижня — знахідка в похованні скіф'янки в кургані Товста Могила, Дніпропетровська обл.

Б.М. Мозолевський зазначив, що гривна є одним з “найбільш довершених з художнього боку витворів золотарства”.²⁰ Дослідник порівнюючи нашійні обручі з Чортомлика і Товстої Могили, помітив значну потертість виробів. На його думку, це

свідчить про те, що гривні “[...] не були парадними прикрасами, а входили до повсякденного вбрання їх господарів. [...] щоб набути такого рівня потертості, гривню мали носити багато років, а, можливо, і десятиліть підряд, практично не знімаючи з шиї”.²¹ З обома припущеннями Б.М. Мозолевського важко погодитись. Йдеться, насамперед, про те, що металеві нашійні обручі завжди були предметами репрезентативними, а отже їх носили не щоденно. Крім того, зношеність гривен можна пояснити різними чинниками: метал високої проби м’який і швидко стирається; недосконалою була і технологія виробництва стрижнів — такий фактор, як відсутність поліровки, потенційно не сприяє міцності металу. Тобто, якщо нашійну прикрасу кілька разів на рік надівати і знімати, то через досить короткий час стануть помітними сліди зношеності.

Повернемось до скіф’янки. Як сказано вище, вона мала ошатне убрання з золотими аплікаціями і повним комплектом знімних оздоб. Жінку везли до кургану на колісниці, прикрашеній бронзовими навершнями, значне місце в обряді захоронення посідали жертвоприношення супровідних осіб. Семантика декоративних елементів убрання скіф’янки: знімних оздоб, образів, представлених на пластинках-аплікаціях, і загалом — увесь цикл поховального ритуалу підкреслюють особливе місце жінки в аристократичному середовищі. Можна виділити кілька планів у символіці костюма: оздоби були знаками соціального престижу, відбивали сімейний стан, а також — сакральну роль його власниці. За припущеннями Б. Мозолевського, скіф’янка була матір’ю молодшого сина, тобто спадкоємця скіфського “царя”, а крім того — жрицею. Останнє підкреслюють антропоморфні, зооморфні та фітоморфні мотиви, вміщені на пластинках — оздобах головних уборів, одягу і взуття, а також — на знімних прикрасах, зокрема, сережках і гривні. З огляду на заявлену тему, цікаво розглянути оздоблення гривні — сюжет, про зміст якого йшлося вище.

Кілька напівспіральних гривен також оформлено стилізованими зображеннями хижака, але всі ознаки свідчать, що на кінцях обручів змальовано образ левиці. Цікаво, що такі нашійні прикраси здебільшого зафіксовано у жіночих та дитячих похованнях. Йдеться про знахідки в курганах № 22 (п.2) поблизу с. Вільна Україна (Херсонська обл.), Чортомлик (північно-західна камера), Апан-Сарча (Крим), № 487 поблизу с. Капіта-

нівка (Кіровоградська обл.), Гайманова Могила (п. 4) (Запорізька обл.), № 13 (п.3) поблизу с. Львове, № 5 поблизу с. Мілове (Херсонська обл.). На всіх виробах схожими є манера відтворення тварини, що припала до землі: передні лапи витягнуті — на них левиця поклала голову, задні ноги — зігнуті так, як це притаманно хижакам з породи котячих, коли вони лежать. З різною мірою виразності показано пластику тіла тварини.

Найбільш яскрава пам'ятка — елемент костюмного комплексу жінки, поховання якої дослідили в к.22 (п.2) поблизу с. Вільна Україна²². Гривна напівспіральна (d – 17,5 см), виготовлена з товстого круглого у перерізі стрижня. На обох кінцях виробу — об'ємні зображення хижака з підкреслено видовженим тулубом. Велика голова тварини лежить на витягнутих передніх лапах. Морда округла, вуха показано у вигляді овальних заглибин. Задня частина тулуба з виділеними стегнами та підібганими ногами плавно переходить у корпус гривни. За скульптурними фігурками розміщено декор у вигляді валиків, які чергуються з гладенькими опуклинами (рис. 3).

Рис. 3. Золота спіралеподібна гривна із зображеннями левиці, що лежить (курган № 22 поблизу с. Вільна Україна, Херсонська обл.).

Крім гривни, до набору знімних прикрас скіф'янки входили золоті сережки та персні, а також намисто зі склоподібної маси. Головні убори (налобну стрічку, шапку, покривало) та одяг жінки прикрашали пластинки-аплікації з рельєфними візерунками. Багатство костюма, оздобы якого пов'язані з символікою плодючості, свідчать про те, що власниця посідала високе місце у певній соціальній групі.

Слід зазначити, що при здійсненні поховального ритуалу у могилу разом з іншими речами скіф'янки поклали меч. Відомо, що жінок-воїнів у скіфському суспільстві було близько 30%, але їхня зброя — лук зі стрілами та списи. Меч не притаманний “амазонкам”, хоча знахідка, про яку йдеться (тобто, з к.22 (п.2) поблизу с. Вільна Україна), не єдина. Але у даному випадку саме цей предмет, мабуть, вказує на особливий статус скіф'янки. А гривна, оформлена зображенням левиці, можливо, акцентує його (статус) у ієрархії войовниць. Можливо, небіжчиця була жрицею божества, яке вважали покровителем жінок-воїнів. Античні автори писали, що “амазонки” вшановували Артеміду. З її культом пов'язують і образ левиці. У скіфській культурі властивостями покровительки воїнів наділена богиня Аргімпаса. Скіфи сприймали її як божество плодючості. С.С. Бессонова зазначила, що багато богинь плодючості й материнства мали і войовничі риси. Їх часто уявляли озброєними. Про Аргімпасу С.С. Бессонова пише: “...Важливою її рисою було заступництво, покровительство людському роду”²³. Отже, убрання та поховальний обряд скіф'янки яскраво відбивають функції, які вона виконувала за життя, тобто, була жрицею Аргімпаси.

Схожа гривна знайдена у похованні жінки, яке дослідили у північно-західній камері в кургані Чортомлик²⁴. Костюм скіф'янки привертає увагу пишністю. Він включав: головні убори (конусоподібну шапку, покривало) та одяг із золотим декором, “повний” набір знімних прикрас, тобто, комплект, що включає всі категорії ювелірних виробів: сережки, гривну, намисто із золотих намистин, браслети, персні. Розміри нашійного обруча (d – 13,3–14,8 см), абрис корпусу та загальна схема оформлення нагадують про гривну, яку знайшли серед елементів чоловічого убрання в цьому ж кургані у південно-західній камері. Але на кінцях жіночої прикраси вміщено скульптурні фігурки левиць. Їхні зображення нагадують трактування образу хижака на гривні з к. № 22 поблизу с. Вільна Україна. Різниця між цими гривнами — в

оформленні стрижнів: довгі орнаментовані відтинки на обручі з Вільної України та невеличкі відрізки на прикрасі з Чортотли-ка. Могила жінки, похованої із гривною, була в “царському” кургані. Про високе соціальне становище скіф’янки, її жрецький статус, свідчить увесь костюмний комплекс. Важливими аргумен-тами такого припущення є багатство і різноманітність ритуаль-них предметів у камері, а також супровідні особи. Декор убрання містить символи божеств життєдайних сил природи. Серед золотих аплікацій — оздоб головних уборів, одягу скіф’янки — є пластинки, на яких представлено сюжет: “богиня з дзеркалом і скіф з ритонем перед нею”, тобто, так звана “сцена адорації”. На думку дослідників на мініатюрі показано Аргімпасу, яку Геродот ототожнював з Афродітою. В грецькій міфології цій богині були присвячені деякі тварини, наприклад, лев та левиця. Отже, можливо, скіф’янка виконувала роль служительки богині плодючості — саме у такій іпостасі виступає Аргімпаса.

Рис. 4. Золотий нашійний обруч, кінці якого зроблені у вигляді голів грифона (курган № 1 поблизу с. Волковці, Сумська обл.).

Гривни подібні за формою, тобто з круглого у перетині стрижня, кінці якого заходять один за другий, оформлювали стилізованими зображеннями голови хижого птаха²⁵. Один такий обруч, виконаний у техніці лиття, знайдено в похованні чоловіка

в к. № 1 поблизу с. Волковці (Сумська обл.) (d обруча — 14,5 см, d стрижня — 0,4 см). У трактуванні образу птаха давній художник особливо підкреслив масивний трохи загнутий дзьоб, а очі, вуха та восковиця показані умовно на невеличкій площині (рис. 4).

Багатство супровідного інвентарю, серед якого і сакральні речі, значна висота кургану (13,5 м) та складність поховальної споруди — все це свідчить про те, що небіжчик за життя належав до верхівки військової аристократії. Золота гривна із зображенням грифона не тільки підкреслює статус її власника, але, можливо, є особливою відзнакою сміливості та звитяги (Ксенофонт. Анабазис. — Кн.І, гл.ІІ, 27; гл. VII, 27).

Схожу нашійну прикрасу знайдено в похованні підлітка 15–16 років (курган № 9 поблизу с. Піски, Миколаївська обл.)²⁶. Гривна з круглого в перетині дроту, також відлита із золота, вирізняється оформленням закінчень, які заходять один за другий (d обруча — 17 см). Йдеться про скульптурні зображення голови грифона: довгий прямий дзьоб із зубами, око видовжене, наче примружене, чітко виділено гребінь: його форму підкреслено рельєфним візерунком. За головою хижака — вузьенькі валики, які доповнюють декор гривни (рис. 5). Небіжчика поховали під курганом 2,5 м, зі зброєю, з предметами для здійснення певних ритуалів (срібний кубок), у багатому вбранні, оздобленому золотими пластинками. Крім гривни, хлопчику поклали ще й срібний багатовитковий браслет, який також вирізняється унікальним зооморфним оформленням на одному кінці (другий — обламаний у давнину)²⁷. Зразками для появи таких браслетів у скіфів були спіралеподібні вироби лужицької чи висоцької культури. Отже, срібний стрижень закінчується прямокутним брусочком, на верхній частині якого вміщено геометризоване зображення голови тварини з великими вухами. Гривна та браслет є не тільки взірцями стильової гармонії, ювелірної майстерності, але й відбивають символічний зміст, притаманний прикрасам цих категорій. Хлопець похований як дорослий воїн. Нашийний обруч — знак належності до верхівки спільноти, а образ грифона, ймовірно, емблема певного роду, засвідчує, що підліток пройшов обряд ініціації, адже міфічну істоту сприймали як втілення сили, непереможності та інших чеснот, необхідних воїну. Зображення грифона на гривні, браслеті, золотих пластинках, тобто на декоративних елементах убрання хлопчика, вміщували з метою захистити його від злих сил.

Рис. 5. Гривна, виготовлена із золотого круглого в перерізі дроту, кінці якої заходять один за одний і прикрашені скульптурними зображеннями голів грифона (курган № 9 поблизу с. Піски, Миколаївська обл.).

Апотропеїчні функції гривен, мабуть, були основними в дитячому костюмі, хоча нашийні обручі клали у поховання дітей і як знак соціального престижу. Зупинимось на знахідках нашийних обручів у похованнях дітей. Ця деталь вирізняє тільки 10% дитячого вбрання. Золоті, срібні та бронзові вироби, виготовлені з круглого дроту, на кінцях деяких — зооморфні образи. Як свідчать археологічні матеріали, гривни — елементи костюмів дітей різного віку: від новонароджених до підлітків. Зазвичай, власники цих прикрас поховані у курганах досить значної висоти: к.4 поблизу с. Первوماївка — 1,3 м; к.13 поблизу с. Золота Балка — 4,6 м; Товста Могила — 8,6 м, Гайманова Могила — 9 м. Обряд поховання, деталі декоративних комплектів — усе свідчить про аристократичну приналежність дітей. Особливо привертають увагу гривни зі скульптурним оформленням кінців. Мотиви: голова змії. Наприклад, у похованні 12, в кургані 5 поблизу с. Волчанське (Херсонська обл.) виявили захоронення дитини 8–10 років. У її убранні був обруч із бронзового дроту (у 1,5 витки)²⁸.

Ще один образ як завершення гривни: баран. Нашийний обруч з таким оформленням — зображенням голови тварини, разом із сережками (дві кільцеподібні — срібна і золота) та намистом із непрозорого скла — знайдено у похованні дитини у кургані № 4 (п. І), поблизу с. Первомаївка (Херсонська обл.)²⁹. Отже, детальніше про гривну: її розміри — 14 см в діаметрі, зроблена з електрового дроту ($d = 0,4$ см), кінці трохи заходять один за інший. На них, тобто, на кінцях, було надіто циліндричні насадки. Збереглася одна. На поверхні цієї деталі напаяно концентричними колами три пояски — “косички”, сплетені з тоненького дроту. Між смугами — “кісками” — візерунок із S-подібних елементів. Завершення насадки — зображення голови барана. Художник досконало передав контури мордочки, акцентував очі, роги (рис. 6).

Рис. 6. Гривна з круглого у перерізі електрового дроту зі скульптурним зображенням голови барана (курган № 4, п. 5, поблизу с. Первомаївка, Херсонська обл.).

Гривну, мабуть, поклали у могилу насамперед з метою захисту дитини. На думку дослідників могильника, в якому було споруджено і курган, про який йдеться, небіжчики (за життя) належали до певної родової групи. Образ барана входить у коло тварин, пов'язаних з культом плодючості. Можливо, в костюмі дорослої людини гривна з таким зображенням була символом сакрального статусу власника, але в дитячому — нашійний обруч сприймали як символ соціальної належності.

Як зазначено вище, у могилах дітей, так само, як у похованнях жінок, зафіксовано гривни із закінченнями у вигляді мініатюрної скульптурки звіра, що лежить. Наприклад, прикраса у похованні маленької дитини в кургані 13, п.5 поблизу с. Золота Балка (Херсонська обл.).

Схожа гривна була у гробниці № 3 в кургані Гайманова Могила (Запорізька обл.)³⁰. Цікаво, що срібний обруч (із круглого у перерізі стрижня $d = 0,33$ см) спеціально зменшили, відламавши один кінець, а потім зігнули за розміром дитячої шийки: $d = 9$ см. Отже, гривна напівспірально (півтора оберти) вирізняється плакуванням золотим листом та мініатюрним зображенням тварини, що лежить, поклавши голову на передні лапи. За фігуркою звіра — три групи рубчиків, розділених гладенькими проміжками У комплекті знімних прикрас дитини — золота сережка: кільце з підвіскою у вигляді амфори, намисто та на вершник підгірцевської шпильки. Можливо, все це належало дівчинці, якій було десь 3–4 роки. Всі речі у її похованні підкреслювали її належність до соціальної верхівки, але у гривні, мабуть, втілені уявлення про захист, який підсилювали образом хижака.

Привертають увагу знахідки в кургані № 13 поблизу с. Львове (Херсонська обл.)³¹. Треба зазначити, що у могилах № 2 і № 3 були поховані діти різного віку і деякі з них мали гривну. Одна з них належала, мабуть, дівчинці 10–12 років (поховання № 2). Нашійний обруч ($d = 11,8$ см) зі срібного дроту ($d = 0,4$ см), згорнутого у 1,5 витки. На кінцях — потовщення ($d = 0,6$ см), яке нагадує зображення змії. За загальними характеристиками гривна схожа на прикрасу, знайдену у похованні № 3 у цьому ж кургані про це — далі). У вбранні небіжчиці бронзові кільцеподібні сережки з підвісками, намисто та браслет — перев'язка зі скляних намистин та зі склоподібної маси. Ритуальні дії, які здійснювали при захороненні дитини — підстилка з очерету, подушечка з травами, жмуток гілочок — все це свідчення не

рядового обряду. Головне в ньому, тобто, обряді, можливо, демонстрація церемоній, які відбувалися при переході дитини до певної вікової групи. Гривна, ймовірно, була знаком ініціацій.

У камері могили № 3 поховали четверо дітей. Скелет № 3 — підліток 10–12 років. У наборі декоративних елементів: срібні кільцеподібні сережки з підвісками-намистинками, низка скляних намистин, браслет-перев'язка з черепашок, скляних підвісок на правій руці. Але особливо вирізняється гривна, на кінцях якої вміщено скульптурні фігурки тварини, яка лежить. Отже, перед нами срібний нашійний обруч в 2, 5 витки ($d = 10,5$ см) із круглого у перетині дроту ($d = 0,3$ см). Кінці оформлені об'ємними зображеннями хижака, який припав до землі. За скульптурними закінченнями — прикраси у вигляді груп поперечних вузьких валиків, між якими гладенькі проміжки (3 мм). Зображення тварини схематичне: видовжена голова лежить на передніх лапах, а задні — підібгані під животом (довжина мініатюри — 2,8 см). Хоча образ узагальнений, але зроблено акцент на його видових ознаках — хижак з породи котячих (рис. 7).

Рис. 7. Срібна гривна, кінці якої мають вигляд зміїної голови (курган № 13, п.3 (скелет № 3), поблизу с. Львове, Херсонська обл.).

Усі деталі костюмного комплексу свідчать про те, що вони належали дівчинці і втілювали насамперед, апотропеїчну функцію. А хижак — символ божеств життєдайних сил природи — відбиває специфічне значення гривни. Можливо, є свідченням переходу дівчинки-підлітка до іншої вікової групи.

У цій же могилі (№ 3) поховано ще одного підлітка 10–12 років (скелет № 4). На шії небіжчика — срібна гривна: спіраль у 1,5 витки ($d - 9,5$ см) з круглого у перерізі стрижня ($d - 0,5$ см). Кінці розширені, обрубані, оформлені зображеннями зміїних голів (?). Досить умовно нанесено два ока (зверху), з двох боків короткими рисками позначено рот. Далі за головою — чергуються між собою ділянки: концентричні кола, які охоплюють корпус гривни, а також візерунок у вигляді ромбів, нанесений неглибокими насічками (рис. 8). Змія — символ хтонічних божеств,

Рис. 8. Срібна спіралеподібна гривна, оформлена скульптурними фігурками хижака, який припав до землі (курган № 13, п. 3 (скелет № 4), поблизу с. Львове, Херсонська обл.).

відбиває уявлення спільноти про культ плодючості. Образ істоти притаманний декору жіночого костюма. Крім описаної нашийної оздобы, в наборі декоративних елементів — електрова кільцеподібна сережка з підвіскою (намистинкою), а також разки намиста та браслетів — перев'язок, які складаються з мушлів та намиста зі склоподібної маси. На жаль, важко визначити, належали прикраси дівчинці, чи хлопчику, оскільки нема антропологічних визначень. За моїми спостереженнями, одна сережка могла бути у вбранні і хлопчиків, і дівчаток. Але таку деталь декоративного набору, як правило, мали тільки маленькі хлопчики, а підлітки не носили³². Отже функцію гривни у описаній конкретній ситуації, мабуть, можна визначити за аналогією з іншою пам'яткою: обруч із зображенням змії на кінцях є знаком переходу до певної вікової групи.

Цікаво, що у наборах знімних прикрас дітей 3–5 і 7–9 років, похованих у кургані № 13 поблизу с. Львове гривен нема. Це ще раз підкреслює особливу роль нашийних обручів в контексті обряду захоронення підлітків.

Як відомо, поява і окремого елемента, і цілісного ансамблю вбрання обумовлена необхідністю їх практичного використання, а існування (в часі та просторі) — уявленнями про красу. Гармонійне поєднання між практичним та красивим (“корисністю та красою”) у костюмі чи якомусь компоненті спричиняло до їх використання впродовж навіть кількох століть. Ця закономірність проявляється і у прикрасах, але не прямо, а опосередковано, адже у зв'язці “практичність — краса” нема першого складника. Але декоративні вироби, які відповідали художнім та моральним основам певного соціуму, також передавали від покоління до покоління. Елементи костюмів, що відігравали знакову роль, мали власні закони функціонування.

Отже, нашийні металеві обручі-гривни розрізняються за багатьма ознаками. Окрему групу складають прикраси із зооморфними закінченнями. Поява зооморфних зображень, можливо, пов'язана з давніми традиціями відтворення тотемів. Як відомо, саме звірині образи у світогляді скіфів були втіленням їхніх уявлень про різні сторони життя³³. Конкретний зміст зображень можна “прочитати”, проаналізувавши поховальний обряд, склад декоративних елементів костюма, і загалом — поховального інвентарю. Загальними для всіх

гривен є функції: захисна, соціальна. Специфічне значення наших обручів притаманне витворам із зооморфними закінченнями. Гривни з такою ознакою, ймовірно, були знаками особистих заслуг (нагородами), атрибутами військової магії, емблемами певного роду, у дитячому костюмі позначали перехід з однієї вікової групи до іншої.

Примітки:

- ¹ Ключко Л.С. Верхній плечовий одяг скіфів // Археологія. – 1984. – № 47. – С. 57–68; Яценко С. Костюм Древней Евразии (ираноязычные народы). – М., 2006. – С. 47–83.
- ² Ключко Л.С. Скіфський костюм // Історія мистецтва України / НАНУ, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики, етнографії та етнології. – Т. 1. – К., 2006. – С. 286–291.
- ³ Klochko L. Scythian metal neck jewelry // Folia Praehistorica Posnaniensia. – 1997. – № 8. – S. 99–120.
- ⁴ Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII — IV вв. до н.э. – К., 1983. – С. 112; Петренко В.Г. Скифская каменная скульптура // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989. – С. 104–106, табл. 40.
- ⁵ Музей Історичних коштовностей України. Альбом / Ключко Л.С., Старченко О.В., Підвисоцька О.П. – К., 2004. – С. 34–35, кат. 8.
- ⁶ Петренко В.Г. Украшения Скифии VII — III вв. до н.э. – М., 1978. – С. 41–48.
- ⁷ Ключко Л.С. Костюми племен Скіфії в контексті зв'язків з населенням Європи // Na pograniczu swiatow: Studia z pradziejow miedzymorza baltysko-pontyjskiego. – Poznan, 2008. – S. 221.
- ⁸ Лесков А.М. Богатое скифское погребение из Восточного Крыма // СА. – 1968. – № 1. – С. 158–171.
- ⁹ Петренко В.Г. Украшения Скифии... – С. 42, табл. 29: 5.
- ¹⁰ Klochko Scythian metal ... – S. 101.
- ¹¹ Ильинская , Тереножкин. Указ соч. – С. 212.
- ¹² Петренко В.Г. Украшения Скифии... – С. 42, табл. 31: 2–3.
- ¹³ Там же... – С. 44, табл. 31: 4.
- ¹⁴ Манцевич А.П. Курган Солоха. Публикация одной коллекции. – Л., 1987. – С. 55–56, кат. 33.
- ¹⁵ Музей Історичних коштовностей України. Альбом / Ключко Л.С., Старченко О.В., Підвисоцька О.П. – К., 2004. – С. 74 , кат. 43.

- ¹⁶ Петренко ...Украшения Скифии. – С. 45, табл. 33: 1.
- ¹⁷ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю, Ролле Р. Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н.э.). – К., 1991. – С. 63, кат. 87.
- ¹⁸ Там же... – С. 62, кат 81.
- ¹⁹ Мозолевський Б.М. Товста Могила. – К., 1979. – С. 198–213.
- ²⁰ Там само... – С. 136.
- ²¹ Там само... – С. 213.
- ²² Музей історичних коштовностей ...– С. 72, кат. 71.
- ²³ Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К., 1983. – С. 39.
- ²⁴ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Указ. соч. ... – С. 62, кат. 102.
- ²⁵ Петренко В.Г... Указ. соч. – С. 45, табл. 33: 5.
- ²⁶ Там же...– С. 45, табл. 34: 1.
- ²⁷ Там же...– С. 45, табл. 34: 1.
- ²⁸ Кубышев А.И. Отчет о работе Херсонской экспедиции в 1980 г. // НА ІА НАНУ. – 1980/15. – С. 35.
- ²⁹ Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. – К., 1987. – С. 102–103, рис. 15.
- ³⁰ Бидзиля В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова Могила. – К., 2012. – С. 464, кат. № 278.
- ³¹ Там же...– С. 278–280; Евдокимов Г.Л. Скифский курган у с. Львово // ДСПК. – Вып. 3. – С. 136–148.
- ³² Ключко Л.С. Скіфський дитячий костюм // Памятки декоративно-ужиткового мистецтва із колекцій Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного Музею історії України: Тем. збірн. наук. праць. – К., 1993. – С. 44–45.
- ³³ Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. – М., 1985. – С. 110–155.